

REGINA FRITZ*

Az Ausztriában megölt magyar zsidók nyilvános emlékezete 1945 után

A magyar zsidók üldöztetését és meggyilkolását rendszerint az Auschwitz-Birkenau koncentrációs és megsemmisítő táborral hozzák összefüggésbe. Azonban az európai zsidók elpusztításának ezen „utolsó fejezete“ (Götz Aly/Christian Gerlach) nem csupán a németek által elfoglalt lengyel területeken ment végbe. Miután 1944. március 19-én a Wehrmacht és az SS csapatai megszállták Magyarországot, több tízezer magyar zsidót hurcoltak el a Német Birodalomba, köztük az akkori Alpen- und Donau-Reichsgaue-be, ahogyan Ausztria térségeit 1942 óta nevezték.

A magyar zsidókat szállító első transzportok 1944 tavaszán érték el Ausztria területét. Mintegy 18.000 zsidó nőt, férfit és gyermeket deportáltak a Strasshof an der Nordbahn-i osztrák lágerbe, majd „Nagy-Bécs” és Alsó-Ausztria térségében kényszermunkára fogták őket. 1944 májusában és júniusában további 7000 magyar zsidót deportáltak Auschwitzból Ausztriába, a mauthauseni koncentrációs tábor altáboraiába, első sorban Gusenba és Ebenseeba.¹

Az 1944 októberi nyilaskeresztes hatalomátvétel után Ausztria vált Magyarország egyik legfontosabb deportációs célpontjává. Ez – a vidéki zsidóság deportálását és megsemmisítését követő – második deportációs-hullám a munkaszolgálatos századokban vagy a fővárosban az 1944 tavaszán-nyarán végrehajtott intézkedések során egy időre még megmenekülteket érintette. Ebben az időszakban az Auschwitz-Birkenau-i megsemmisítő gépezetet már kezdték leépíteni. Ugyanakkor a Német Birodalomban munkások ezreire volt szükség, többek között a földalatti háborús ipari munkálatokhoz és a

* A szerző az Universität Bern Historisches Institut munkatársa. E-mail: regina.fritz@hist.unibe.ch

¹ L.Maršálek, Hans: *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen*. Dokumentation. Wien: edition Mauthausen, 2006. 147.

„Délkeleti Fal“ (Südostwall) megépítéséhez, amely egyfajta erődítményként és páncélosok elleni tüzelőállásként volt hivatott megállítani a szovjet hadsereg előrenyomulását. 1944. november 6-a és december 1-e között a magyar nyilaskeresztes kormány több mint 76.000 magyar zsidót adott át a Német Birodalomnak.² Miközben a munkaszolgálatos századok egy része vasúton érte el az osztrák-magyar határt, legöbbször munkára alkalmasnak ítélt nőket és férfiakat gyalog – úgynevezett halálmenetekben – hajszolták végig Budapestről Ostmark irányába. Korabeli források azt feltételezik, hogy az elhurcoltak közül minden ötödik ember belehalt a gyalogmenet megpróbáltatásaiba.³

A front közeledtével az SS 1945 tavaszán parancsot adott a Délkeleti Fal menti lágerek és a Bécs környéki kényszermunkatábor evakuálására. Sok beteg és gyaloglásra képtelen embert már az indulás előtt megölték, és azokat, akik nem bírták az erőltetett menetet vagy szökni próbáltak, az örök – többnyire a Volkssturm, a Hitlerjugend vagy a reguláris rendőrség tagjai – agyonlőtték. A halálmenetek során – mindenki szemé láttára – számos mézszárlást hajtottak végre a helyi NS-aktivisták vagy a kísérő legénység tagjai. A legyengült foglyok nagy része a mauthauseni koncentrációs táborba került, amely 1945 tavasza óta súlyosan túltelítődött a nagyszámú evakuálási transzport miatt.

Az újonnan érkezett foglyok a főtáborból észak-keletre kialakított sátortáborba kerültek, amit 1944 nyarán ideiglenesen állítottak fel.⁴ 1945. április közepén végül úgy döntött a tábor vezetője, hogy a sátortáborban elhelyezett foglyok egy részét az újonnan kialakított gunskirchener gyűjtőtáborba helyezi át.⁵ A sátortáborban, illetve a

² Gerlach, Christian – Aly, Götz: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden 1944–1945*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2004. 10, 366 f.

³ Gerlach – Aly: *Das letzte Kapitel*. 360.

⁴ Perz, Bertrand: *Verwaltete Gewalt. Der Tätigkeitsbericht des Verwaltungsführers im Konzentrationslager Mauthausen 1941 bis 1944*. Wien: Bundesministerium für Inneres, Abt. IV/7, 2013. 248.

⁵ A transzportok április 16-án, 26-án és 28-án hagyták el a mauthauseni főtábor. L. Freund, Florian: Gunskirchen. In: Benz, Wolfgang–Distel, Barbara (Hrsg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 4: Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück. München: C.H.Beck, 2006. 368–370. 369.

gunskircheni gyűjtőtáborban elszállásolt magyar foglyokat nem regisztrálták.

A gunskircheni lágerbe átirányított foglyok száma összesen 17-20.000-re tehető. Néhány hét alatt itt mintegy 3000 fogoly vesztette életét.⁶ Az amerikai hadsereg jelentései szerint a láger felszabadításának időpontjában kb. 15.000 fogoly volt a gunskircheni lágerben.⁷ Becslések szerint osztrák földön összesen mintegy 23.000 magyar zsidót gyilkoltak meg.

Nem sokkal a II. világháború befejezése után a magyar zsidók ausztriai sorsa foglalkoztatni kezdte az osztrák és a magyar nyilvánosságot. A számtalan tömegsír, amelyet az evakuálási menetút mentén, valamint a magyar zsidók kényszermunkahelyei környékén fedeztek fel vagy sejtették létezésüket, már korán felvetette annak szükségességét, hogy létrehozzanak egy olyan bizottságot, amely rekonstruálja a tömeggyilkosságok és a halálmenetek történetét. A tömeggyilkosságok helyszínén már a világháború utáni első években magánszemélyek, zsidó hitközségek és hivatalos közegek több emlékművet és emléktáblát avattak. A háború utáni első hónapokban az osztrák és a magyar sajtó rendszeresen beszámolt a magyar holokauszt azon részéről, amely az osztrák állam területén, számos osztrák lakos szeme előtt ment végbe.

A tanulmány célja, hogy elemezze, miként jelenik meg az osztrák területre deportált magyar zsidók történetének vizsgálata az osztrák, illetve magyar politikában, emlékezetkultúrában illetve a történetírásban. Ennek során nem pusztán az 1945 óta elindult feldolgozási kísérleteket vizsgálja, hanem azt is kutatja, mi jellemezte a szembenézés korai időszakát és hogyan változtak meg a fő narratívák különböző elemei az évtizedek során. Milyen különbségeket illetve egybeeséseket figyelhetünk meg, ha összevetjük az ausztriai illetve magyarországi erőfeszítéseket a múlt feldolgozására? A tanulmány példaként részletesebben elemzi a magyar emlékmű felállításának több éves történetét a mauthauseni

⁶ *Das Konzentrationslager Mauthausen 1938–1945. Katalog zur Ausstellung in der KZ-Gedenkstätte Mauthausen.* Wien: new academic press, 2013. 271.

⁷ Freund, Florian – Perz, Bertrand: Mauthausen – Stammlager. In: Benz, Wolfgang–Distel, Barbara (Hrsg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager.* Band 4: Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück, München: C.H.Beck, 2006. 293–346. 326.

Gedenkstätte-ben, amely különös nyomatékkal szemlélteti a nemzetközi kontextus jelentőségét a nemzeti emlékezetpolitikára.

Az első dokumentációs kísérletek és a bűncselekmények korai bírósági feldolgozása

Hosszú ideig élt az a feltevés, hogy az európai zsidók meggyilkolásának tüzetes feldolgozása csak az 1970-80-as években kezdődött. Ezt a közkeletű feltételezést az utóbbi években egyre több történész kérdőjelezte meg és mutatta ki, hogy már közvetlenül a II. világháború után széles körben megkezdődött az európai zsidóság elleni bűntények dokumentálása⁸ és feldolgozása.⁹

Így közvetlenül a háború befejezése után Ausztriában csakúgy, mint Magyarországon több zsidó szervezet és állami intézmény¹⁰ kezdte el dokumentálni és értelmezni a bűntényeket, amelyeket saját államuk területén, illetve saját lakosságuk ellen követtek el. A dokumentálást számos országban a *Jewish Agency for Palestine* szervezet kezdeményezte, így Magyarországon is, ahol a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) 1945 tavaszától kezdett zsidó túlélőkkel jegyzőkönyveket felvenni.¹¹ 1946

⁸ L. elsősorban Jockusch, Laura: *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2012.

⁹ Vö. Fritz, Regina – Rásky, Béla – Kovács, Éva: *Als der Holocaust noch keinen Namen hatte. Zur frühen Aufarbeitung des NS-Massenmords an Jüdinnen und Juden*. Wien: new academic press, 2016; Diner, Hasia R.: *We remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945–1962*. New York–London: New York University Press, 2009; Cesarani, David Eric J. – Sundquist, Eric J.: *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*. London–New York: Routledge, 2012.

¹⁰ L. ehhez a *Náci és nyilas rémtettek kivizsgálására alakult bizottság* munkáját. A bizottság az osztrák területen, zsidók ellen elkövetett háborús bűncselekményeket csak kevés, elszigetelt esetekben vizsgálta. A bizottság történetéhez l. Fritz, Regina: *Eine frühe Dokumentation des Holocaust in Ungarn. Die „Untersuchungskommission zur Erforschung und Bekanntmachung der von den Nationalsozialisten und Pfeilkreuzlern verübten Verbrechen“ (1945)*. *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Band 14, Heft 2, 2017. 352–368.

¹¹ A DEGOB történetéhez l. egyebek között Horváth Rita: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. *MAKOR* 1, 1997. Továbbá l. Horváth, Rita: *Jews in Hungary after the Holocaust*.

áprilisáig a szervezet mintegy 5000 túlélő személyes történetét dokumentálta.¹² Az információgyűjtés során hangsúlyosan két különböző célt tűztek ki: rövid távon bizonyítékok gyűjtését a háborús bűnösök peréhez, hosszú távon pedig a zsidó történelem kutatását.¹³ A túlélőknek feltett kérdések többsége arra szolgált, hogy a DEGOB a magyar zsidók meggyilkolásáról nagy mennyiségű információt gyűjthessen össze. Számos jegyzőkönyv számol be arról, hogy élték meg a foglyok a mindennapi életet illetve bajtársaik halálát a koncentrációs táborokban. Így lett a jegyzőkönyvek fő témája a mauthauseni koncentrációs lágerkomplexum vagy a különböző osztrák kényszermunkatáborokban végzett munka is. A Strasshof-lágert például legalább kilenc jegyzőkönyvben említették, Gunskirchen 190, Mauthausen pedig 741 jegyzőkönyvben fordult elő.¹⁴ Ezzel a Bizottságnak már 1945 illetve 1946 folyamán sikerült rekonstruálni és feljegyezni az utókor számára az osztrák területen lefolyt nemzeti szocialista üldözés számos aspektusát. Az összegyűjtött iratok emellett számos esetben rendőrségi vizsgálatok alapjául szolgáltak, és felhasználták őket a háborús bűnök miatt

The National Relief Committee for Deportees, 1945–1950. *The Journal of Israeli History*, 1998. 2; Horváth, Rita: A Jewish Historical Commission in Budapest: The Place of the National Relief Committee for Deportees in Hungary [DEGOB] Among the Other Large-Scale Historical-Memorial Projects of She'erit Hapletah After the Holocaust (1945–1948). In: Bankier, David – Michmann, Dan (eds.): *Holocaust Historiography in Context. Emergence, Challenges, Polemics & Achievements*. Jerusalem: Berghahn, 2008; valamint Murányi Gábor: Hallottam, amikor azt válaszolta: „Alles ins Gas!“ A Deportáltakat Gondozó Bizottság jegyzőkönyvei 1945-ből. *Phralipe*, 1990, 11–12. Továbbá I. Laczó Ferenc: I could hardly wait to get out of this camp even though I knew it would only get worse until liberation came.' On Hungarian Jewish Accounts of the Buchenwald Concentration Camp 1945–46. *Hungarian Historical Review*, 2013. 605–638. 3. A jegyzőkönyvek egy része elérhető online a www.degob.hu oldalon.¹² Vö. Zsidó Világkongresszus összefoglaló jelentése az 1946. március és 1947. március közötti időszakról. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML), XXXIII–3, 1. doboz. Ebben 4600 jegyzőkönyv átvételéről tudósítanak, amelyeket további 370 jegyzőkönyvvel szándékoztak kiegészíteni. A DEGOB dokumentációs részlege egyik jelentésében 3658 jegyzőkönyvet említ meg, amelyeket 4968 személlyel készítettek. Vö. Az 1946. május 17-i jelentés, MZSML, I 6/1. A jegyzőkönyvek alapos tartalmi értékelése mindeddig nem történt meg.

¹³ Vö. Horváth, 1997. 22.

¹⁴ L. keresés a *lager* kulcsszóra a www.degob.hu oldalon.

indított eljárásokban is. A DEGOB mintegy 1220 jegyzőkönyvét adták át a magyar népbíróságoknak.¹⁵

De nemcsak Magyarországon kezdték a túlélők közvetlenül a felszabadulás után ily módon jegyzőkönyvben rögzíteni a tapasztalataikat. A háború után Ausztriában is alakultak zsidó történeti bizottságok, így például 1946-ban a bindermichl-i DP-táborban (menekültek/hontalanok, Displaced Persons Camp). Az itt létrejött Zsidó Történeti Bizottság (Jüdische Historische Kommission), melyet hamarosan Linzbe helyeztek át és 1947-ben Zsidó Történeti Dokumentációnak nevezték át, azt tűzte ki célul, hogy a tettesekről és a tetthelyekről gyűjtsön információkat. Kérdőívek segítségével az osztrák DP-táborokban több mint 3000 tanú történetét vették jegyzőkönyvbe, számos dokumentumot gyűjtöttek össze a náci koncentrációs lágerekről, valamint az európai zsidóság üldöztetéséről és megsemmisítéséről. Emellett bőséges anyagot állítottak össze a náci tettesekről is.¹⁶ A munkát elsősorban magánadományokból finanszírozták, és önkéntes segítők végezték.

A náci erőszakos bűncselekmények ausztriai büntetőeljárásaira úgynevezett népbíróságokat hoztak létre. Az 1943-as Moszkvai Nyilatkozat értelmében minden háborús bűnyüveget, amelyet nem tárgyalta nemzetközi törvényszék, abban az országban kellett bíróság elé vinni, amelyben a bűncselekményt elkövették, ezért azok a háborús bűnösséget tárgyaló perek, amelyeket osztrák területen magyar állampolgárok ellen követtek el, elsősorban Ausztriában zajlottak le.

Az osztrák népbírósági gyakorlat kezdetekor elsősorban azok a bűntények kerültek előtérbe, amelyeket a háború utolsó hónapjaiban,

¹⁵ Vö. A Zsidó Világkongresszus összefoglaló jelentését az 1946. március és 1947. március közötti időszakról, MZSML, XXXIII–3, 1. doboz. Egy 1946-ból származó jelentés szerint a jegyzőkönyvek alapján mintegy 2000 személy ellen indult eljárás háborús bűnök vádjával. Vö. Könyvelési jelentés a Zsidó Világkongresszusról és a Jewish Agency for Palestine-ről, é.n. (1946. augusztus), MZSML, XXXIII–3, 1. doboz.

¹⁶ A Zsidó Történeti Dokumentáció eredeti anyagai ma a Yad Vashem archívumában találhatóak. Az archívum által átvett anyagok összeállításáról l. a *Yad Vashem Bulletin* No.1. 1957. április. Online l.: http://www.simon-wiesenthal-archiv.at/02_dokumentum/01_geschichte/img/YadVashemBulletin.pdf. A dokumentumok mikrofilmen is hozzáférhetők feldolgozatlan formában a bécsi Simon Wiesenthal Archívumban.

különösen a kényszermunka- és a koncentrációs táborok evakuálása nyomán következtek el. Mivel a magyar zsidók különösen magas számban lettek áldozatai ezeknek a büntetteknek, a Magyarországról deportált zsidók meggyilkolása az osztrák népbíróságokat megalakulásuktól kezdve foglalkoztatta. Így például már az első, osztrák népbíróság által vezetett főper, amely 1945. augusztus 14–18. között zajlott Bécsben, magyar zsidó kényszermunkások meggyilkolását tárgyalta. Ebben a nyilvánosságra nagy hatást gyakorló perben az SA-lágerőrség négy tagját állították bíróság elé, és azzal vádolták őket, hogy az engeraui lágerből a Deutsch-Altenburgban vezető halálmenet során 201 magyar zsidót gyilkoltak meg.¹⁷

Az elkövetkező hónapok és évek során további, ún. Südstwall-eljárásokat folytattak le Bécsben, Linzben és Grazban, ezek között volt további öt olyan per, amely összefüggésben állt a Délkeleti Fal építéséhez kötődő kényszermunkával a Pozsony melletti Engerau/Petržalka-ban, valamint a Németóvárra (Bad Deutsch-Altenburg), majd végül Mauthausenbe vezető evakuálási gyalogmenettel („Engerau-perék”).¹⁸

De nem csupán az osztrák népbíróságok, hanem a brit katonai törvényszékek is foglalkoztak a magyar zsidó kényszermunkások ellen osztrák területen elkövetett gyilkosságokkal.¹⁹ A brit felső katonai törvényszékek által 1946 márciusa és 1948 májusa között lefolytatott perek többsége a magyar zsidók ellen elkövetett erőszakos bűncselekményeket tárgyalta. Az 53 halálos ítéletből 30 összefüggésben állt a magyar zsidók Stájerországból Mauthausenbe

¹⁷ LG Wien Vg 2b Vr 564/45 („1. Engerau-per“ Rudolf Kronberger és társai ellen).

¹⁸ LG Wien Vg 1a Vr 4001/48 („2. Engerau-per“ Josef Entenfellner és társai ellen); LG Wien Vg 1c Vr 3015/45 („3. Engerau-per“ Edmund Kratky és társai ellen); LG Wien Vg 8e Vr 299/55 („4. Engerau-per“ Gustav Terzer és társai ellen); LG Wien Vg 1 Vr 99/53 („5. Engerau-per“ Heinrich Trinko ellen); LG Wien Vg 1a Vr 194/53 („6. Engerau-per“ Peter Acher ellen).

¹⁹ Eleonore Lappin utal arra, hogy a brit katonai bíróságok voltak az egyedüliek, „amelyek a megszállási területükön történt, magyar zsidók elleni erőszakos bűncselekményeket saját bíróságaikon tárgyalták, miközben más zónákban ez a népbíróságok kizárólagos feladata volt“. L. Lappin, Eleonore: Die Ahndung von NS-Gewaltverbrechen im Zuge der Todesmärsche ungarischer Juden durch die Steiermark. In: Kuretsidis-Haider, Claudia – Garscha, Winfried (Hrsg.): *Keine „Abrechnung“: NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*. Leipzig, Wien: Akad. Verl.-Anst., 1998. 32–53. 33.

tartó halálmenetével.²⁰ Eleonore Lappin osztrák történész feltételezése szerint a magyar zsidók elleni erőszakos bűncselekmények szigorú büntetésétől a brit törvényszékek „az osztrák jogérzék megerősödését” remélték.²¹ Ezeket a büntetteket ugyanis az osztrák lakosság szeme előtt követték el, és ily módon nem maradhattak előttük titokban.²² Ám annak ellenére, hogy az eljárások bizonyos igazságszolgáltatási, jogi és közéleti vitát is elindítottak, az a gyakorlat, hogy elsősorban a politikai felelősöket és ezzel a parancsot adókat büntették nem egyezett sok osztrák jogérzékével, és ezért a lakosság jelentős része a pereket elutasította.²³

Összességében bonyolultnak bizonyult számos bűncselekmény rekonstruálása, mindenekelőtt azért, mert az osztrák bíróságok gyakran terhelő tanúként idéztek be más tetteseket és szemtanúkat, akik sokszor maguk is büntetőeljárástól tartottak, illetve közvetlen környezetük nyomása alatt álltak.²⁴ Ez egyértelműen kiderül a rohonci ügyben.²⁵ A magyar határ közvetlen közelében lévő helységben 1945. március 24-én és 25-én mintegy 200 magyar zsidó kényszermunkást öltek meg. A mérszárlast 1945 és 1953 között három bírósági eljárás tárgyalta, de sem a bűncselekmény pontos lefolyását nem sikerült egyértelműen rekonstruálni, sem a helyet

²⁰ Beer, Siegfried: Aspekte der britischen Militärgerichtsbarkeit in Österreich 1945–1950. In: Kuretsidis–Haider, Claudia – Garscha, Winfried (Hrsg.): *Keine „Abrechnung“: NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*. Leipzig, Wien: Akad. Verl.–Anst., 1998. 54–65. 62.

²¹ Lappin, 1998. 41.

²² L. ehhez Weinke, Annette: „Alliierter Angriff auf die nationale Souveränität“? Die Strafverfolgung von Kriegs- und NS-Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich. In: Frei, Norbert (Hrsg.): *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutsche Kriegsverbrechen in Europa nach dem Zweite Weltkrieg*. Göttingen: Wallstein 2006. 37–93. 70.

²³ Botz, Gerhard: Beschweigen und Erinnerung des Nationalsozialismus am Beispiel der Verfolgung ungarischer Juden und Jüdinnen in Österreich 1944/45. In: Majoros, István – Maruzsa, Zoltán – Rathkolb, Oliver (Hrsg.): *Österreich und Ungarn im Kalten Krieg*. Wien, Budapest, 2010. 11–42.

²⁴ Lappin, Eleonore: Opfer als Zeugen in Gerichtsverfahren wegen nationalsozialistischer Gewaltverbrechen: Ein unterbliebener Opfer–Täter–Diskurs. In: Diendorfer, Gertraud – Jagschitz, Gerhard – Rathkolb, Oliver (Hrsg.): *Zeitgeschichte im Wandel. 3. Österreichische Zeitgeschichtetage 1997*. Innsbruck, Wien: Studien–Verlag, 1998. 330.

²⁵ L. ehhez részletesen: Botz, 2010.

nem tudták azonosítani, ahol a meggyilkoltakat eltemették. A tanúk sok esetben enyhítettek az eredetileg tett vallomásaikon, vagy egyáltalán nem jelentek meg a bíróság előtt. Az egyik koronatanút, aki kiadta a löszert a tetteseknek, 1946-ban megölték.²⁶

Ennek ellenére az „Endphasenverbrechen” büntetőjogi számonkérése a háború utáni első években osztrák viszonylatban aránylag szigorúnak mondható. A népbíróságok 1945 és 1948 között végrehajtott 30 halálos ítélete közül tizenkettő a magyar zsidó kényszermunkások ügyét érintette. Később azonban enyhébb ítéletek születtek. Egyre nagyobb jelentőséget kapott ugyanis az úgynevezett „tettetársak” (Mitläufer) megszólítása, hiszen az ő választói potenciáljukra egyre határozottabban számítottak a politikai pártok. Ugyanakkor Ausztriának, mint a hitleri Németország „első áldozatának” képe középponti identitásképző narratívává vált, és végül az állam által képviselt alapmítosszá fejlődött.²⁷ Az 1955-ben aláírt az államszerződéssel (Staatsvertrag) a nemzetiszocialista múlttal való szembesülés döntő tényezője végül lekerült a napirendről. Ez ugyanis elsősorban abban állt, hogy a külföld és különösen a szövetséges hatalmak számára bizonyosságát adják annak, hogy Ausztria demokratikus ország lett, amely szakított a múlttal, és készen áll arra, hogy lakosságát demokratikus értelemben „újra nevelje”, és a nemzetiszocializmus maradványait eltávolítsa. 1955-ben megszüntették a népbíróságokat, a háborús bűnösök bíróság elé állítása átkerült a rendes törvényszékekhez. Claudia Kuretsidis-Haider osztrák történész szerint a bíróságok 1955 után háborús bűnök miatt már csak 35 ítéletet hoztak (szemben az 1945 és

²⁶ L. ehhez többek között Kovács Éva: Határmítoszok és helyi identitásnarratívák az osztrák–magyar határ mentén. *Replika* 47–48. 2002 június, 143–156 és Kovács Éva: Artatlan tettesek – néma közösségek. 2000 6, 2008, <http://ketezer.hu/2008/06/artatlan-tettesek-nema-kozossegek/>

²⁷ L. ehhez mindenekelőtt Heidemarie Uhl és Gerhard Botz munkáit: Uhl, Heidemarie: Vom Opfermythos zur Mitverantwortungsthese. Transformationen des „österreichischen Gedächtnisses“. In: Flacke, Monika (Hrsg.): *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen*. Mainz–Berlin, Deutsches Historisches Museum: von Zabern, 2004. 481–508, valamint Botz, Gerhard: Österreich und die NS-Vergangenheit. Verdrängung, Pflichterfüllung, Geschichtsklitterung. In: Diner, Dan (Hrsg.): *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch-Verlag, 1987. 141–152 és 276–279.

1955 közötti 23.477 ítélettel).²⁸ 1957-ben meghozták az amnesztiatörvényt. Bár az elkövetkező években is voltak háborús bűnök miatt indított perek, enyhébb ítéletek születtek, mint 1945 és 1946-ban.

Az exhumálások és a háború utáni első évek emlékezete

A magyar és az osztrák zsidó hitközösségek egyik legfontosabb feladata a háború utáni első években a nemzetiszocialista üldöztetés és gyilkosságok áldozatainak exhumálása volt. Mindenekelőtt a halálmenetek útvonalán, de a kényszermunka és a koncentrációs táborok helyszínein is – más nemzetiségek mellett – nagyon sok magyar zsidó volt eltemetve jelöletlen sírokban. Weiskirchen polgármestere 1946 júliusában például így tájékoztatta Wels elöljáróságát:

„Weiskirchen területén 119 KZ-foglyot temettek el a temetőn kívül, mégpedig:

1. Egy fogolysír 8 fogollyal a Niedermaierwiese-n Weiskirchenben

2. Két fogolysír Bergern 15. címen Ganfehhaus közelében a völgyben 109 fogollyal

3. Egy fogolysír a Niedermaierwiese-n egy fogollyal, a Weiskirchen 33. (Staudinger) ház közvetlen közelében

4. Egy fogolysír a Weiskirchen-Wels járási út mellett Bergern 4. címen, a Bloierhof gazdaság mellett.”²⁹

A szövetséges hatalmak, akárcsak az ausztriai zsidó közösségek több exhumálást végeztek el. A kiásott áldozatok egy részét a közel lévő temetőkben újratemették.

²⁸ Kuretsidis–Haider, Claudia: Die Rezeption von NS-Prozessen in Österreich durch Medien, Politik und Gesellschaft im ersten Nachkriegsjahrzehnt. In: Osterloh, Jörg (Hrsg.): *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*. Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. 403–430. 403.

²⁹ Idézi Kammerstätter, Peter: Der Todesmarsch ungarischer Juden vom KZ–Mauthausen nach Gunkirchen, April 1945. Képekkel ellátott anyaggyűjtemény, megjelenés nélkül. Linz 1971. Beilage 6.

Egy 1948. július 7-én kelt törvény alapján a tömegsírokat végül az Osztrák Belügyminisztérium felügyelete alá helyezték. Az 1950-es évekig, majd erőteljesen az 1970-es évektől a zsidó hitközségek az Osztrák Fekete Kereszt és a Német Háborús Sírokat Gondozó Népi Szövetség együttműködésével számos áldozatot újratemettek a mauthauseni áldozatok temetőjében vagy a tömeges bűntények egyéb helyszínein. Így alakultak ki az áldozatok számára új temetők Präbichl, Ebensee vagy Felixdorf helységeiben.³⁰ Az exhumálás és a holttestek azonosításának kísérlete számos esetben egyben a bizonyítékok feltárását is jelentette bírósági eljárások részére.

A (tömeg)sírok helyét azonban nem minden esetben sikerült felkutatni. Ennek oka nem csupán az volt, hogy sok esetben a holttesteket a helybeli lakosság temette el, amely nem mindig volt hajlandó felvilágosítást adni a bűntettekről, amelyeket megtapasztalt, vagy bennük aktívan részt is vett, nem utolsósorban azért, mert „azzal a diktatúra ideje alatti saját gonosztetteikről, cinkosságukról vagy a haszonhúzásról kellett volna beszélniük”.³¹ Így, amint azt az osztrák történész Gerhard Botz hangsúlyozza, Ausztria háború utáni történetét „kommunikatív elhallgatás” (Hermann Lübbe), „az egyéni emlékezés és hallgatás egymásmellettsége, illetve egymásra halmozódása, a (homályos) közösségi tudás és az ennek ellenére nyilvános nem-beszélés jellemezte”.

Gyakran olyan esetekben is hiányoztak a tanúk, akik a sírok helyéről tudtak volna, amikor maguk a zsidó foglyok ásták ki a sírt, mert az akciók során legtöbbször a sírásókat is agyonlőtték. De évekkel a gyilkosságok után sok esetben a túlélők sem tudták már pontosan lokalizálni a tömegsírok helyszínét. Hozzáadódott még mindehhez az is, hogy nem mindig volt világos, hogy a tömegsírokat – elsősorban a szövetséges hatóságok³² – nem exhumálták-e már korábban.

Miközben a szövetséges és az osztrák hatóságok, a zsidó hitközségek, érdekszervezetek és magánszemélyek azon fáradoztak, hogy felleljék a tömegsírokat, a gyilkosságok és a megsemmisítés helyszínén emléktáblák és emlékművek jelentek meg. Felállításuk a

³⁰ <http://www.david.juden.at/kulturzeitschrift/55-56/massengrab-55.htm>. L. Botz, 2010.

³¹ Botz, 2010.

³² Feltételezhető, hogy a magyar hatóságok is szállítottak exhumált áldozatokat Magyarországra. Ezt azonban mind a mai napig céltudatosan nem kutatták.

legtöbb esetben magánkezdeményezésre történt. Ilyen módon akartak a túlélők meggyilkolt családtagjaikra, barátaikra és ismerőseikre emlékezni: például Auspitz Ignác, akit az amerikaiak a welsi hegyvidék kaszárnya DP-táborának vezetésével bíztak meg, 1945-ben megjelöltette a welsi temetőben a meggyilkolt deportáltak sírját, majd több próbálkozást tett a Mauthausen és Gunkirchen közötti útvonalon sejtető sírok lokalizálására és 1946-ban finanszírozta két emléktábla felállítását a gunkircheneri erdőben. 1947. május 25-én beszámolót készített addigi tevékenységéről, és abban keserűen jegyezte meg, hogy „a welsi temetőben nyugvó 1500 magyarországi deportált” számára is szeretett volna emléktáblát állíttatni, de „hazai támogatás” híján a projektet saját anyagi forrásokból nem tudta megvalósítani. Tapasztalatait így foglalta össze: „A magyar deportáltak érdekében végzett munkámért, költségeimért eddig egyetlen fillér megtérítést nem kaptam. Amit adtam, amivel segítettem, azt csekély kivétellel a magaméból fedeztem. Sajnos munkásságomat most féllbe kell szakítanom, miután anyagi forrásaim teljesen kimerültek...”³³

Auspitz Ignác írása megvilágítja azt az alapvető problémát, amellyel a korai emlékezetkultúra próbálkozásainak és a történetpolitikai intézkedéseknek is küzdeniük kellett. Bár a magyar állam kezdetben kifejezte szándékát, miszerint „a politikai bűntetteket leplezetlenül nyilvánosságra” kívánja hozni,³⁴ a háborús bűnöket megbünteti, „a magyarságot és az egész emberiséget is hasonló, aljas rémuralom létrehozásától és gyáva kiszolgáltatásától”³⁵ elrettenti, később számos próbálkozás mégis korlátokba ütközött, amikor a konkrét megvalósítás és azzal együtt az ehhez szükséges anyagiak és a személyi feltételek biztosítása felmerült. Ezek azonban nem egyedi esetek voltak, hanem éppen hogy hasonló eljárás volt tapasztalható számos más intézkedéssel kapcsolatban is. Ilyen módon tétovázott például a magyar állam több tízezer magyar deportált hazahozatalakor, pedig az állami szervek a túlélők gyors

³³ L. Auspitz Ignác 1947. május 24-i keltezésű levelét. MZSML, XXXIII–5–c, 1. doboz, 17. kötet.

³⁴ A Budapesti Nemzeti Bizottság felhívása a magyar társadalomhoz – 1945. március 9., Budapest Főváros Levéltára (BFL), XVII.2. (Budapesti Nemzeti Bizottság iratai), 20. doboz, 38/2. kötet.

³⁵ Jelentés a „Bűncselekmény–bizottság” munkájáról. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL), 274/15, 19, Bl. 23.

hazahozatalának szükségességét elismerték, és erre irányuló jószándékukat többször hangsúlyozták.³⁶

Ennek több oka volt: egyrészt a gazdasági és politikai keretfeltételek – mint az infrastruktúra és a telefónia háború okozta hiánya – nehezítették számos intézkedés konkrét megvalósulását. A magyar és az osztrák kormány is hamarosan meghirdette az újjáépítést, mint legfontosabb politikai és gazdasági feladatát, meglévő forrásait egyre erőteljesebben arra összpontosítva. Másrészt a politikusok megnyilvánulásait emlékezetpolitikai kérdésekben már a háborút követő első hónapokban napi politikai megfontolások irányították. Elsősorban arra törekedtek, hogy új választói csoportokat nyerjenek meg maguknak, politikai többséget teremtsenek, a nemzeti egységet újra létrehozzák és fenntartsák.

Mindehhez Magyarországon hozzáadódott, hogy a Horthy- és Szálasi-rendszer által elkövetett bűntettekkel való szembenézés folyamata rövidesen összeforrta a kommunista párt kizárólagos hatalomra való törekvésével. Ily módon hamarosan már nem csupán a tettesek és a kollaboránsok eltávolítása volt a cél, hanem erre hivatkozva bizonyos intézmények fölötti ellenőrzés megszerzése. Ezt mindenekelőtt a politikai elit kicserélése és a politikailag kellemetlen személyek eltávolítása révén kívánták elérni.³⁷

Az emlékezettér Mauthausenben

A kommunista hatalomátvétel és a kommunista párt bázisának kiépítése után Magyarország új vezetése a nyilaskeresztes, valamint az autoriter-konzervatív Horthy-rendszert fasisztaként, elsősorban azonban antikommunistaként definiálta. Ezzel szemben viszont Horthy és Szálasi politikájának antiszemita aspektusai háttérbe kerültek. A hivatalos emlékezetben a meggyilkolt zsidók emlékezete

³⁶ L. ehhez részletesen Fritz, Regina: „Wenn dieser Krieg vorbei ist, warten unermessliche Aufgaben“. Heimkehr und Rückholung der ungarischen jüdischen Deportierten“. In: Hansen, Imke – Heitzer, Enrico – Nowak, Katarzyna (Hrsg.): *Neue Perspektiven auf die Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Berlin: Metropol-Verlag, 2014. 106–128.

³⁷ A holokauszt emlékezetéhez Magyarországon l. részletesen Fritz, Regina: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen: Wallstein, 2012.

beleolvadt az antifasiszta narratívába. A holokauszt áldozatait egyre inkább bevonták a „fasizmus áldozatai” megnevezés alá, ezzel viszont eltörölték a „rasszista” indítatású és a politikai üldözés közötti különbséget. Ennek következtében egyre jobban kifakult a zsidók megsemmisítése az emlékezetpolitikából, ez a folyamat már 1945 végén elindult, és nem csupán Magyarországra volt jellemző. Így például a legtöbb emléktáblán, amelyet Ausztriában a halálmenetek áldozatainak emlékére avattak, az áldozatok zsidó származását nem említették. Miközben egy 1945-ben Ennsdorfban emelt emlékmű még explicite emlékeztet arra, hogy azon a helyen 5 német ismeretlen katona mellett „33 izraelita” is sírhelyet kapott,³⁸ egy másik, a felső-ausztriai tartományi kormány által 1946–1947-ben felavatott emlékkő már csak ennyit jelez: „Itt nyugszik 99 lágerfogoly. Tiszteljük az 1945. áprilisi halálmenet ezen áldozatainak emlékét” – ez egy bevett megfogalmazás, mely sok későbbi emlékkövön hasonló formában megtalálható.³⁹

Így az az emlékmű is, melyet 1964-ben emelt a Magyar Népköztársaság a mauthauseni Mahn- und Gedenkstätte-ben, elsősorban azt a célt szolgálta, hogy az antifasiszta ellenállás jelentőségére utaljon és a fasizmus veszélyére figyelmeztessen.⁴⁰ Annak, hogy Mauthausen a magyar antifasiszta emlékezet fontos emlékhelyévé válhatott, valószínűleg két fő oka volt. Egyrészt, a német megszállás óta Mauthausen fontos szerepet játszott az ellenzéki politikusok és értelmiségiek üldözésében. Így Mauthausenban tartottak fogva olyan prominens személyiségeket mint a volt külügyminisztert Gratz Gusztávot, képviselőket Parragi Györgyöt és Apponyi Györgyöt vagy a zsidó gyárosokat Goldberger Leót és Kornfeld Móricot.⁴¹ Másrészt pedig a semleges

³⁸ Kammerstätter: *Der Todesmarsch*. 31.

³⁹ Fiederer, Helmut: Dokumentation der oberösterreichischen Gedenkstätten für KZ-Opfer. In: Haider, Siegfried – Marckhgott, Gerhart (red.): *Oberösterreichische Gedenkstätten für KZ-Opfer*. Linz: Oberösterreichisches Landesarchiv, 2001. 164. f. L. Kammerstätter: *Der Todesmarsch*. 60. Vö. A weißkircheni vagy ennsi emlékműveket. Kammerstätter: *Der Todesmarsch*. 84. és 124.

⁴⁰ L. ehhez Schmid, Hildegard – Dobrowolskijaa, Nikolai: *Fotografie, Kunst, die einem Kollektiv entspricht... Der internationale Denkmahlain in der KZ-Gedenkstätte Mauthausen*. Wien, 2007. 92–99.

⁴¹ Ugyanakkor ezt nem nevesítették, mert akkor kiderült volna, hogy a Mauthausenbe került politikai foglyok döntő része távol állt a kommunistáktól.

Ausztriában található Gedenkstätte-t és a valamikori főtábor határoló emlékparkot más nemzetek is reprezentatív emlékhelyként használták.⁴² Ezen a helyen olyan hatásos emlékművet lehetett emelni, „amellyel a hidegháború idején a két világrendszer versenyében az egymással szemben álló államok [...] semleges földön prezentálhatták magukat a külvilág számára”.⁴³ Így az emlékműelhelyezés a nemzetállamok számára nem csupán emlékezet-kulturális, hanem politikai kérdéssé is vált. Elsőként Franciaország emelt a mauthauseni tábor területén nemzeti emlékművet, amelyet 1949-ben lepleztek le, és amely „a helyválasztást, az anyagot, de az emlékmű kivitelezését tekintve is” számos nemzet számára követendő példa lett.⁴⁴ A következő években ezt követte Olaszország (1955), Lengyelország (1956), a Szovjetunió (1957), Jugoszlávia (1958), Csehszlovákia (1959), Belgium (1961) és a köztársaságpárti spanyolok (1962).⁴⁵

A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Külkapcsolatokért Felelős Osztálya már 1955 elején javaslatot tett a titkárságának, hogy a mauthauseni emlékhelyen emeljenek magyar emlékművet. Az előterjesztésben az emlékműelhelyezés politikai jelentőségét is hangsúlyozták:

„Beszerzett információink szerint a magyarországi [mauthauseni] áldozatok száma megközelíti a 15 ezret. Ezek közül kb. 100-ra tehető a politikai okokból elhurcoltak száma. A többi faji, vallási okokból került Mauthausenbe. Ennek ellenére emlékmű felállításában való részvételünk a felszabadítás évfordulóval kapcsolatban politikai jelentőséggel bír.”⁴⁶

Habár a titkárság 1955. január 31-i ülésén elfogadta a javaslatot, miszerint Mauthausenben emlékművet emeljenek, a tervek megvalósítása további kilenc évig váratott magára. Így aztán egy 1958-as felhívás szerzői csalódottan hívták fel a Nácizmus

⁴² 1938 óta a mauthauseni koncentrációs táborban és altáboraiiban kb. 200.000 embert tartottak fogva Európa legkülönbözőbb tájairól. Több mint 100.000 fogoly nem élte meg a tábor felszabadítását.

⁴³ Perz, Bertrand: *Die KZ-Gedenkstätte Mauthausen 1945 bis zur Gegenwart*. Innsbruck, Wien, Bozen: Studien-Verlag, 2006. 169.

⁴⁴ Perz, 2006. 171.

⁴⁵ L. ehhez részletesen Perz, 2010.169–193

⁴⁶ Javaslat az MDP Titkársága számára, 1955. január 31. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M–KS 276.f. 54.cs. 352.ö.e., lap 78.

Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezetének figyelmét arra, hogy a mauthauseni emlékhelyen már számos nemzet emelt emlékművet, miközben magyar részről elmaradt a megfelelő méltatás.⁴⁷

Ezért a Partizán Szövetség, amely ernyőszervezete volt minden olyan személynek „aki a nemzetközi munkásmozgalom forradalmi szabadságharcában; a fasizmus és az ellenforradalom elleni harcban aktívan részt vett vagy fegyverrel a kezében, vagy az illegális munkásmozgalom tagjaként harcolt”,⁴⁸ 1958. májusi ülésén elhatározta, hogy az emlékműállítást ismét napirendre veszi.⁴⁹ A szövetség a projekt finanszírozásához gyűjtőakciót kezdeményezett, és megalapította a „Mauthauseni Emlékműbizottságot”, amely a mauthauseni és más koncentrációs légerek túlélőit, azok hozzátartozóit, barátait és ismerőseit és „egy tisztultabb társadalom építőit” adakozásra szólította fel.⁵⁰

Az alapkövetelt a mauthauseni emlékparkban még azon év májusára, a mauthauseni felszabadítási ünnepségeken belül tervezték, majd egy évvel később leplezték volna le a Simor Dénes által elkészített emlékművet, ezzel a felirattal: „Több ezer néma ajak, ugyanennyi hangos vád”.

A magyar követség 1958. május 8-án valóban felkérte az Osztrák Köztársaságot az emlékmű felállítására, és néhány nappal később már meg is történt az alapkövetel.⁵¹ Habár a gyűjtési akció révén sikerült 100.000 forintot összegyűjteni,⁵² rövidesen kiderült, hogy az összeg nem elegendő egy emlékmű felállítására: annak összköltségét több mint félmillió forintra becsülték. A Partizán Szövetség ezért úgy döntött, tervpályázatot hirdetnek az emlékműre. Ezenkívül azt

⁴⁷ L. A nácizmus magyarországi üldözötteinek érdekképviselője felhívása: „Emlékmű a 30.000 magyar mauthauseni mártír tiszteletére” – 1958. MZSML XX–K.

⁴⁸ L. Egy önálló partizán szövetség felállítását szorgalmazó, szigorúan bizalmas javaslat. 1957. június 3., MNL OL, M–KS 288.f. 5/34.ö.e., lap 75.

⁴⁹ Jelentés a Titkárságnak egy Mauthausenben felállítandó emlékmű terveiről. 1958. december 4., MNL OL M–KS–288.f. 7/39. ö.e. (1958.12.11.), lap 62f.

⁵⁰ L. A nácizmus magyarországi üldözötteinek érdekképviselője felhívása: „Emlékmű a 30.000 magyar mauthauseni mártír tiszteletére” – 1958. MZSML, XX–K.

⁵¹ L. Archiv Mauthausen Memorial (AMM) VI/42/3.

⁵² Jelentés a Titkárságnak egy Mauthausenben felállítandó emlékmű terveiről. 1958. december 4., MNL OL M–KS–288.f. 7/39.ö.e. (1958.12.11.), lap 62f.

tervezték, hogy a projekt számára – a gyűjtési akció folytatásával – állami támogatást igényelnek,⁵³ amire az MSZMP viszont igen kevés hajlandóságot mutatott. A Magyar Szocialista Munkáspárt titkársága inkább azzal bízta meg az adminisztrációs osztályt, hogy ellenőrizze, „állami hozzájárulás nélkül”⁵⁴ milyen emlékművet lehet az adományozott pénzből Mauthausenben felállítani. A Partizán Szövetség küldöttsége ebből a célból Ausztriába utazott, és a mauthauseni emlékhelyen megtekintette más nemzetek emlékműveit. Itt arra jutottak, „hogy a már megépített emlékművek környezetében – a részünkre kijelölt helyen – nem lehet 110.000 forintos költséggel olyan emlékművet vagy emléktáblát elhelyezni, amely abba harmonikusan illeszkedne”.⁵⁵ A döntő fordulatot az jelentette az ügyben, hogy a Partizán Szövetség hivatalos véleménye szerint a többi emlékművel versenyképes alkotást az adományozott összegből nem lehet megvalósítani. Ezért az MSZMP titkársága végül is engedélyezte a fennmaradó költségeket a Képzőművészeti Alapból.⁵⁶ Jellemző, hogy a finanszírozást elsősorban amiatt hagyták jóvá, hogy a magyar pártvezetés nem akart lemaradni a nemzetközi reprezentációs versenyben. Így hozta lépéskényszerbe a többi monumentális emlékmű a magyarországi politikai döntéshozókat.

Hamarosan azonban újabb nehézségek adódtak: a „Mauthauseni Mártíremlékmű Pályázat” két győztese, Makrisz Agamemnon és Janáky István terveinek megvalósulása rövidesen több mint kétszeresével haladta meg a tervezett költségeket. Ezért a Tudományos Osztály három évvel később max. 1.800.000 forintnyi költség jóváhagyását kérte, amit az MSZMP Titkársága 1963. április 2-i ülésén jóváhagyott.⁵⁷ Így 1964. május 10-én végre leleplezhetők az emlékművet.⁵⁸ Az alkotást egy, az olasz és a jugoszláv

⁵³ Jelentés a Titkárságnak egy Mauthausenben felállítandó emlékmű terveiről. 1958. december 4., MNL OL M–KS–288.f.7/39. ö.e. (1958.12.11.), lap 62.

⁵⁴ L. Az MSZMP Titkárságának jegyzőkönyve – 1958. december 11., MNL OL M–KS–288.f.7/39. ö.e., lap 7.

⁵⁵ L. Az MSZMP Titkárságának jegyzőkönyve – 1960. július 26., MNL OL, M–KS–288.f.7/85.ö.e., lap 41.

⁵⁶ L. Az MSZMP Titkárságának jegyzőkönyve – 1960. július 26., MNL OL, M–KS–288.f.7/85.ö.e., lap 5.

⁵⁷ L. Javaslat a titkárságnak. 1963. április 2., MNL OL, M–KS–288.f.7/163.ö.e., lap 8.

⁵⁸ Az osztrák minisztertanács 1962 áprilisában adott rá engedélyt. Vö. AMM V1/42/3.

emlékművek közötti parcellán állították fel. A magyar alkotók számára fontos volt, hogy az jól illeszkedjen a két szomszédos nemzeti emlékmű alkotta összképbe, hogy „közvetlen szomszédaival harmonikus összhangba kerüljön, és ily módon a teljes kompozíció részévé váljon”.⁵⁹ Ez azért is volt fontos, mert a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság Követsége korábban óvást nyújtott be a magyar emlékmű ellen. Az Osztrák Belügyminisztériumnak írt levélben ezt közölték:

„A jugoszl.[áv] emlékmű felállításakor alárendeltük magunkat a közérdeknek, és figyelembe vettük a komplexum egész látványát. Különösképpen figyeltünk arra, hogy a jugoszl.[áv] emlékmű sem a Mauthausen hivatalos emlékmű, sem a már felállított olasz emlékmű láthatóságát ne takarja el. Ezért nézetünk szerint a magyar emlékmű felállítása a jugoszláv és az olasz emlékművek közé rendezetlenséget visz majd a már létrejött harmóniakompozícióba.”⁶⁰

Habár a bécsi jugoszláv követség azt javasolta, hogy a magyar emlékművet más helyen állítsák fel, egy hónappal később mégis revideálta álláspontját, és az emlékmű eredetileg tervezett helyéhez végül hozzájárulását adta.⁶¹

Az akkoriban domináns narratívának megfelelően a magyar emlékmű a koncentrációs táborok áldozatait ellenálló mártirokként ábrázolja. A kilenc csontsovány, ám a ruházaton keresztül mégis izmosnak ható bronzszobor-alak ökölbe szorított kezét az égnek emeli. „A kilenc emberi alak nem kilenc egyedi individuum, amit a szobrász azáltal is hangsúlyozni kíván, hogy 3-szor 3 ugyanolyan öntvényt formált. Ezáltal az emberi szolidaritásba vetett hitét akarja kifejezésre juttatni,”⁶² indokolja az emlékműterv leírása. A műemlék talapzatán a magyar zászló mellé helyezték a politikai foglyok vörös

⁵⁹ Tervleírás a mauthauseni magyar emlékműhöz. é.n. (valószínűleg 1962), AMM V/1/103.

⁶⁰ A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság követségi titkárának levele a Belügyminisztériumnak 1962. február 5-én., AMM V/1/103.

⁶¹ A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság követségi titkárának levele a Belügyminisztériumnak 1962. március 2-án., AMM V/1/103.

⁶² Tervleírás a mauthauseni magyar emlékműhöz. é.n. (valószínűleg 1962), AMM V/1/103.

háromszögét. Így semmi sem emlékeztet arra, hogy az ebben a koncentrációs lágerben megölt foglyok nagy része zsidó származású volt.

Hasonló narratívát használt volna az a kiállítás is, amelyet Horn Emil 1975-ben a mauthauseni Gedenkstätte-ben tervezett. A kiállítás az antifasiszta ellenállásra fókuszált volna, és elbeszélésének középpontjába a háború és a fasizmus elleni harcot tervezte beállítani, mint azt a kiállítás koncepciója hangsúlyozza. Ezért a fő témát Horn Emil – aki akkoriban Sachsenhausenben és Ravensbrückben is tervezett már magyar kiállítást⁶³ – így fogalmazta meg: „a fasizmus magyarországi térhódítása és a magyar antifasiszták küzdelmei”.⁶⁴ Válogatott fotográfiák, plakátok és írástörödékek vezették volna be a nézőt az 1920 utáni magyarországi fasizmus történetébe, és átfogó képet adtak volna az antifasizmus formáiról és fokozatairól. A kiállítás hangsúlyozta volna a Horthy- és a Szálasi-rendszer felelősségét a háborúért, a megszállásért és az üldöztetésért, ugyanakkor mégis az ellenállásmítoszt erősítette volna, miközben az antifasiszta ellenállás széles társadalmi bázisára hivatkozik. A kiállítás második részében a mauthauseni magyar foglyok történetét tervezték bemutatni. Követve az akkoriban érvényes kiállítási gyakorlatot, a magyar kiállítás erőteljesen épített volna a nagy formátumú fotográfiák érzelmi hatására, ám a szövegek ezzel szemben csak marginális szerepet játszhattak, amint azt Horn Emil hangsúlyozta: „A kiállításnak elsősorban érzelmileg kell hatást generálnia. Ebből következően arra kell törekedni, hogy viszonylag kevés írásos dokumentum illetve felirat és inkább több megrázó, a képzőművészeti alkotással »összecsengő« fénykép vagy eredeti anyag kerüljön kiállításra.”⁶⁵

A kiállítás végül nem jött létre. Az Osztrák Köztársaság végül is – az eredeti tervvel ellentétben – a nemzeti kiállítások ellen szólalt fel és úgy határozott, hogy a kiállítást „az Egykori Mauthauseni Deportáltak Lágerközösségén keresztül az osztrák hatóságok teljes egyetértésével és annak direktívái szerint” kell megrendezni.⁶⁶

⁶³ L. ehhez Fritz, 2012.

⁶⁴ L. Terv 1975. május 3., Magyar Nemzeti Múzeum (MNM), Történeti Adattár 8440–2002.

⁶⁵ Terv 1975. május 3., MNM, Történeti Adattár, 8440–2002.

⁶⁶ L. ehhez: Perz, 2010. 222. valamint Bertrand Perz 2016. február 3-i e-mail-je.

A historiográfiai feldolgozás kísérletei

Azok a narratívák illetve szempontok, melyek a magyar zsidóság osztrák területen átvészelt sorsának emlékezetpolitikai feldolgozását kísérték, meghatározták annak historiográfia vizsgálatát is.

A DEGOB munkatársai már 1945 végén készítettek leírásokat a 20 nemzetiszocialista koncentrációs lágerről, közöttük Mauthausen, Gunskirchen, Ebensee, Gusen és Melk táborairól. Ha kezünkbe vesszük ezeket a nyilvánosságra nem hozott lágerkeresztmetszeteket, figyelemre méltó, milyen mély ismeretekkel rendelkeztek a Bizottság munkatársai a lágerek felépítéséről és mindennapi életéről csupán néhány hónappal a legutolsó náci koncentrációs tábor felszabadítása után. A beszámolók árnyalt, részletes leírást közölnek a lágerekben uralkodó viszonyokról, betekintést adnak a táborok belső életébe, és utalnak a lágertapasztalatok komplexitására, miközben jelzik, hogy az általános életfeltételek a fogolykategóriától, munkahelytől és a fogolyhierarchiában elfoglalt helyzettől is fügtek. Emellett nem tartózkodnak attól sem, hogy a fogolytársadalomban felmerülő konfliktusokra is felhívják a figyelmet. Rámutatnak a koncentrációs táborot megelőző egyéni életpályák, tapasztalatok jelentőségére a láger mindennapjaival való küzdelemben. Azoknak a törekvéseknek megfelelően, amelyeket Saul Friedländer történész majd csak évtizedekkel később fogalmaz meg a holokauszt-historiográfia számára, a DEGOB lágerkeresztmetszetei bevonják a nemzetiszocialista üldöztetés túlélőinek tapasztalati síkját a történeti elemzésbe,⁶⁷ és ilyen módon összekapcsolják egymással „a történeti beszámoló tudományos igazságát és a túlélők korlátozott igazságát”.⁶⁸

Miközben ezeket a lágerleírásokat nem publikálták, már a háború utáni első években több emlékező beszámoló is megjelent, amelyeknek az Ausztriába való deportálás, különösen pedig a Mauthausenben eltöltött időszak volt a témája. A memoárokat egykori politikai foglyok írták, akik ezzel erőteljesen hozzájárultak

⁶⁷ Friedländer, Saul: Eine integrierte Geschichte des Holocaust. In: Friedländer, Saul: *Nachdenken über den Holocaust*. München: Beck, 2007. 154–167.

⁶⁸ Young, James E.: Zwischen Geschichte und Erinnerung. Über die Wiedereinführung der Stimme der Erinnerung in die historische Erzählung. In: Welzer, Harald (Hrsg.): *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. Hamburg: Hamburger Edition, 2001. 41–62. 50.

annak a képnek a kialakulásához, miszerint a mauthauseni láger mindenekelőtt politikai ellenálló harcosok fogvatartási helye volt. Így Parragi György, a Nemzetgyűlés kiscsapatpárti képviselője, valamint Millok Sándor, a hazahozatalért felelős kormánybiztos már 1945-ben megjelentette a mauthauseni fogvatartásáról szóló visszaemlékezéseit.⁶⁹ Ezzel szemben zsidó túlélők visszaemlékezései a mauthauseni táborról nagyobb számban csak az 1960-as évektől láttak napvilágot.⁷⁰ Az, hogy a mauthauseni tábort Magyarországon politikai lágernek tekintették, teljes ellentétben állt Nyugat-Európával, amelynek polgárai a lágert olyan magyar zsidók tízezreinek deportálásával hozták összefüggésbe, akiket a háború utolsó hónapjaiban hurcoltak el, és akik a mauthauseni sátoztáborban és a gunskircheneri altáborban katasztrofális életkörülmények közt éltek.

Végül is elsősorban osztrák történészek és kutatók voltak azok, akik az 1970-es évektől az osztrák kortörténet ezen részével foglalkozni kezdtek. Peter Kammerstätter, az egykori kommunista ellenálló harcos 1971-ben fejezte be a magyar zsidók halálmenetéről szóló anyaggyűjtését. Ebben, 25 évvel a háború befejezése után, helyi lakosokkal sikerült számos beszélgetést rögzítenie, és szemtanúk segítségével első ízben rekonstruálnia a Mauthausenből a gunskircheneri gyűjtőtáborba tartó halálmenet eseményeit. Munkája azonban kiadatlan maradt, és – Gerhard Botz következtetése szerint – szűk kutatói körön túl, alig volt hatása.⁷¹

Az 1980-as évek végétől, az 1990-es évek elejétől a téma kutatása egyre inkább előtérbe került. A vizsgálatok négy különböző

⁶⁹Vö. Parragi György: *Mauthausen*. Budapest, 1945, valamint Millok Sándor: *A kínok útja. Budapesitől Mauthausenig. Élményregény*. Budapest, 1945.

⁷⁰L. például Nádass József: *Nehézleltár*. 2. kötet. Budapest, 1963; Yechezkel Harkenesz: *A poklok pokla. Lágernapló 1944–1945. Auschwitz, Gosen, Riedeltau, Mauthausen, Ebensee*. Budapest, 1994; Péter Ferenc: *Az Angyalföldtől a Szentföldig*. Nahariya, 1997; Andrew Romay: *De profundis: Memoir of an Inmate at Mauthausen Concentration Camp, March–May 1945*. In: *Austrian History Yearbook*, 1996. 27. 303–311; Szita Szabolcs (szerk.): *Bács Pál visszaemlékezése az 1944–1945. évi kényszermunkára és a mauthauseneri deportálásra*. Budapest, 1998; Szücs Ladislaus: *Zählappell. Als Arzt im Konzentrationslager*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch–Verlag, 2000; Eugene Hollander: *From the Hell of the Holocaust*. New York, 2000; Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Budapest, Magvető, 2004.

⁷¹ Botz, 2010.

témakörre összpontosítottak: a halálmenetek témája és a velük összefüggésben álló mérszárlások, mindenekelőtt Rohonc (Rechnitz), Németlövő (Deutsch Schützen), Pozsonyiligetfaló (Engerau), Präbichl és Hofamt Priel helyszíneken;⁷² a magyar zsidók az osztrák kényszermunkatáborokban;⁷³ a magyar zsidók sorsa a mauthauseni fő- és altáborokban;⁷⁴ a bűntények jogi következményei.⁷⁵

Itt mindenekelőtt Szita Szabolcs magyar történész és Eleonore Lappin osztrák történész említendő meg, akiknek kutatásai a felsorolt aspektusokra összpontosít. Kovács Éva és Frojimovics Kinga az utolsó években több projekt keretén belül vizsgálta azoknak a zsidóknak a sorsát, akik Bécs területén végeztek

⁷² Kammerstätter, Peter: *Der Todesmarsch*; Szita Szabolcs: *Utak a pokolból. Magyar deportáltak az anektált Ausztriában 1944–1945*. Sopron, 1991; Lappin–Eppel, Eleonore: *Ungarisch-jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeitseinsatz – Todesmärsche – Folgen*. Münster – Hamburg – Berlin – London, 2010; Halbrainer, Heimo (Hrsg.): *Todesmarsch Eisenstraße 1945: Terror, Handlungsspielräume, Erinnerung: menschliches Handeln unter Zwangsbedingungen*. Graz, 2005; Holzinger, Gregor (Red.): *Das Drama Südostwall am Beispiel Rechnitz: Daten Taten, Fakten, Folgen*. Eisenstadt, 2009; Walter Manoschek (Hrsg.): *Der Fall Rechnitz: Das Massaker an Juden im März 1945*. Wien, 2009; Ines Bernt–Koppensteiner (Hrsg.): *Nirgendwohin. Todesmärsche durch Oberösterreich 1945. eine Spurensuche in die Zukunft*. Steyr, 2015; Walter Manoschek: „Dann bin ich ja ein Mörder!“. *Adolf Storms und das Massaker an Juden in Deutsch Schützen*. Göttingen, 2015.

⁷³ Szita Szabolcs: *Utak a pokolból*; Szabolcs Szita: *Holocaust az Alpok előtt 1944–1945*. Győr, 1983; 1991; Lappin–Eppel, Eleonore, 2010.

⁷⁴ Szita Szabolcs: *Magyarok az SS ausztriai Lágerbirodalmában*. Budapest, 2000; Szita Szabolcs: *Ebensee. Magyar deportáltak Mauthausen altáborában*. *Századok*, 2000. 3. 681–700.; Fritz, Regina: *Daily Life and Survival in Mauthausen in the final stage of the war: The Hungarian Jews*. *Dapim – Studies on the Holocaust*, 2015. 29. 3. 222–239.

⁷⁵ Ezt a témát mindeddig csak Ausztriában kutatták. L. többek között Uslu–Pauer, Susanne: *Strafrechtliche Verfolgung von NS–Verbrechen an ungarischen-jüdischen Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter während der Todesmärsche in Niederösterreich*. In: Lappin Eleonore – Uslu–Pauer Susanne – Wieninger, Manfred: *Ungarisch-jüdische Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter in Niederösterreich 1944/45*. St. Pölten, 2006 és Kuretsidis–Haider, Claudia: *Verbrechen an ungarisch-jüdischen Zwangsarbeitern vor Gericht. Die Engerau-Prozesse vor dem Hintergrund der justiziellen "Vergangenheitsbewältigung" in Österreich (1945–1955)*. PhD Diss., Wien, 2003; Rabl, Christian: *Mauthausen vor Gericht. Nachkriegsprozesse im internationalen Vergleich*, Wien 2019.

kényszermunkát. Kutatásukat nem csak tudományos cikkek,⁷⁶ de egy virtuális térkép is dokumentálja.⁷⁷ A büntetőjogi számonkérés feldolgozásához Claudia Kuretsidis-Haider és Winfried Garscha nem csak tudományos publikációik révén járultak hozzá lényegesen, hanem a Háború Utáni Igazságszolgáltatás Központi Osztrák Kutatóhelyének (Zentrale Österreichische Forschungsstelle Nachkriegsjustiz) megalapításával is.⁷⁸ Feltűnő, hogy az utóbbi években számos egyetemi dolgozat foglalkozott a magyar zsidók osztrák területen történt üldöztetésével és meggyilkolásával.⁷⁹ A nemzetközi Mauthausen Survivors Documentation Project keretén belül ezen kívül röviddel az ezredforduló után a Mauthausen koncentrációs lágerkomplexum 57 magyar túlélőjével készítettek

⁷⁶ Frojimovics, Kinga – Kovács, Éva: Jews in a ‘Judenrein’ City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna (1944–1945). *Hungarian Historical Review*, 2015. 43, 705–736.

⁷⁷ <http://ungarische-zwangsarbeit-in-wien.at>.

⁷⁸ <http://www.nachkriegsjustiz.at/>.

⁷⁹L. pl. Achenbach, Michael – Szorger, Dieter: *Der Einsatz ungarischer Juden am Südostrand im Abschnitt Niederdonau 1944/45*. Diplomarbeit, Universität Wien, 1996; Holpfer, Eva: *Der Umgang der burgenländischen Nachkriegsgesellschaft mit NS-Verbrechen bis 1955: am Beispiel der wegen der Massaker von Deutschschützen und Rechnitz geführten Volksgerichtsprozesse*. Diplomarbeit, Universität Wien, 1998; Strassl, Harald – Vosko, Wolfgang: *Das Schicksal ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter am Beispiel der Massenverbrechen bei Rechnitz und Deutsch Schützen*. Diplomarbeit, Universität Wien, 1999; Fath-Gottinger, Doris: *Die ungarischen Juden auf ihrem Todesmarsch in das KZ-Gunskirchen*. Dissertation, Universität Linz, 2004; Wartlik, Helmut M.: *Das Arbeitslager für ungarische Juden in Engerau (2. Dezember 1944–29. März 1945) im Rahmen des Südostrandwallbaues aus der Perspektive der Prozesse vor dem Volksgericht Wien 1945–1955*. Diplomarbeit, Universität Wien, 2008; Krenn, Markus: *Der Todesmarsch ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen durch das oberösterreichische Ennstal ins KZ Mauthausen im Frühjahr 1945*. Diplomarbeit, Universität Wien, 2013; Steiner, Lisa: *Das Massaker am Präbichl im April 1945: Geschehen – Aufarbeitung – Erinnerung*. Bachelorarbeit, Pädagogische Hochschule, Graz, 2013; Moser, Lisa-Carina: *Erinnerung an das Durchgangslager Strasshof: ein Beitrag zur „Oral History“ anhand lebensgeschichtlicher Interviews von ungarisch-jüdischer Frauen und Männern*. Diplomarbeit, Universität Wien, 2012; Alexander Prenninger: *Das letzte Lager. Evakuierungstransporte in der Endphase des KZ-Komplexes Mauthausen*. Dissertation, Universität Wien, 2017.

interjú, és egy azt követő projektben (2008–2011) az emlékező beszámolókat tartalmilag is értékelték.⁸⁰

A filmművészetben és az irodalomban is több figyelem jut a témára.⁸¹ Az emlékezetkultúra-diskurzus egyik kiemelkedő alkotása a Nobel-díjas Elfriede Jelinek színházi darabja a rohongi mézárlásról, amelynek 2008. november 28-án a Münchner Kammerspielen-ben volt az ősbemutatója „Rohonc (Az öldöklő angyal)” címen,⁸² és amely már a bemutató előtt széles körben nagy vitát kavart.

Az 1990-es évektől számos további helyi kezdeményezés történt, amelyek azt célozták, hogy a magyar zsidók ellen Ausztria területén elkövetett gyilkosságok ne felejtődjenek el. Civil társadalmi szereplők nem csupán számos emlékmű avatásához járultak hozzá, hanem tudományos projekteket szorgalmaztak, tudományos szimpóziumokat szerveztek, és évente emlékredevezvényeket hoztak létre, a történelmi helyszíneken pedig emlékhelyek létesítését kezdeményezték. Így pl. 1990-ben RE.F.U.G.I.U.S néven szervezetet alapítottak, amely 1990 után azért szállt síkra, hogy a rohongi keresztpajta (Kreuzstadl in Rechnitz), amelynek közelében a

⁸⁰ L. ehhez többek között Botz, Gerhard – Halbmayr, Brigitte – Amesberger, Helga: „Zeitzeugen- und Zeitzeuginnenprojekt Mauthausen“ („Mauthausen Survivors Documentation Project“ – MSDP). Genese, Projektstruktur und erste Ergebnisse. In: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (Hrsg.), *Jahrbuch 2004. Schwerpunkt Mauthausen*. Münster, 2004. 30–67; Kovács, Éva: Die Erfahrungen ungarischer Zwangs- und Sklavenarbeiter, in: von Plato, Alexander – Leh, Almut – Thonfeld, Christoph (Hrsg.): *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*. Wien 2008. 113–125 valamint Fritz, Regina – Prenninger Alexander – Botz, Gerhard: Mauthausen überleben und erinnern. Ein Bericht aus dem „Mauthausen Survivors Research Project“ (MSRP). In: *Jahresbericht der KZ-Gedenkstätte Mauthausen / Mauthausen Memorial*, 2009. 39–48; Szász Anna Lujza – Júlia Vajda, *Mindig van éhség – Pillanatképek Mauthausen felszabadulásáról*, Budapest: ELTE Eötvös kiadó, 2012.

⁸¹ L. például a „Totschweigen“ (A Wall of Silence) c. (1994), valamint az „Árpád és Géza“ (2015) dokumentumfilmeket. L. továbbá az osztrák író, Peter Wagner „März. Der 24.“ c. színművét, amelynek 1995. március 24-én volt az ősbemutatója Felsőőrön (Oberwart).

⁸² Nyomatásban: Jelinek, Elfriede: *Drei Theaterstücke. Die Kontrakte des Kaufmanns. Rechnitz (Der Würgeengel). Über Tiere*. Reinbeck bei Hamburg 2009. 53–206.

gyilkosságok történtek, emlékhelyként fennmaradjon.⁸³ A Verein Arbeitsgruppe Strasshof pedig nem csak azon dolgozik, hogy Strasshof történetét tudományosan feldolgozza, hanem privát kezdeményezésből 2012-ben emlékművet állított fel a volt tábor közelében.⁸⁴

Azonban a publikációk és az emlékmű-kezdeményezések ellenére az Ausztriába hurcolt magyar zsidók történetének még mindig számos olyan aspektusa van, amely – nem utolsósorban a hiányos források miatt – mind a mai napig feltáratlan, vagy kevésbé feltárt maradt. Több publikáció ellenére⁸⁵ így például még mindig tisztázatlanok a strasshofi átmeneti táborral és a gunskircheneri gyűjtőtáborral kapcsolatos részletek. Hasonlóképpen az áldozatok számáról és a mauthauseni lágerkomplexumban fogva tartott magyar foglyok helyzetéről szóló adatok is mind a mai napig különböző változatban jelennek meg az egyes publikációkban – ez mindenképp annak következménye, hogy a sátoztáborba, illetve a gunskircheneri gyűjtőtáborba hurcolt magyar foglyokat nem regisztrálták. Mivel írásos források számos más esetben sem állnak rendelkezésre – nem utolsósorban azért, mert az osztrák-magyar kortörténet e fejezete a Német Birodalom összeomlásának kaotikus időszakára esett –, a túlélők egyéni beszámolóí⁸⁶ és a háború utáni jogorvoslati törekvések alkotják a legtöbb, ezekkel az eseményekkel foglalkozó munka forrásalapját. Így, bár az egyes tanulmányoknak sikerül láthatóvá tenni az Ausztriába hurcolt magyar zsidók tapasztalatainak sokrétűségét és azzal együtt az üldözöttek személyes perspektíváját is, több esetben olyan ellentmondásokat is tartalmaznak, amelyek az említett forrásanyagok természetéből adódnak. A források magyar, osztrák és német archívumokból származó iratokkal való kiegészítése még nem történt meg.

A legtöbb történeti munkában önálló elemzési kategóriaként mindaddig kevés figyelem hárult a háború utolsó fázisára, amelyet a káosz, zűrzavar, valamint az ellenőrzési és parancsmechanizmusok összeomlása jellemezett. További kutatásokra van szükség

⁸³ Rechnitzer Flüchtlings- und Gedenkinitiative und Stiftung Vö. <http://www.refugius.at>.

⁸⁴ <https://www.vas-strasshof.at/>.

⁸⁵ L. ehhez legújabbán Suchy, Irene: *Strasshof an der Nordbahn. Die NS-Geschichte eines Ortes und ihre Aufarbeitung*. Wien, 2012.

⁸⁶ Különösen a DEGOB jegyzőkönyveit használták fel.

mindenekelőtt a gyilkosok motivációjának és az osztrák lakosság szerepének vizsgálatára azokban a bűncselekményekben, amelyek közvetlenül a háború vége előtt történtek. Végül pedig az utolsó háborús időszak bűncselekményeinek speciális jellemzőit ma nem csupán abban kell látnunk, hogy azok részben új tettescsoportokat érintettek, hanem abban is, hogy a bűncselekmények mindenki által láthatóak voltak, és ezzel nem csupán sokféle reakcióra készítettek, hanem a lakosság nagyobb részét is érintetté tették.

Összefoglaló

„Mauthausen sem kivétel, nem is a legszörnyűbb tábor, csak az ott megfordult nagy tömegek tették annyira hírhedtté” – így összegez az a lágerleírás, amelyet a DEGOB a mauthauseni KZ túlélőivel készített jegyzőkönyvek alapján 1945 végén állított össze.⁸⁷ Habár a háború utolsó heteiben Magyarországról Mauthausenbe érkezett foglyok nagy része zsidó származású volt, a tábort a magyar nyilvánosságban és politikában hosszú ideig a politikai üldözöttekkel hozták összefüggésbe. A kommunista Magyarországon a politikai hatalom birtokosai a mauthauseni emlékhely számára fontos helyet biztosítottak a megemlékezésben, hisz a politikai ellenállás harcainak bebörtönzése az antifasiszta narratívát erősítette meg. Ebben az összefüggésben kell értelmezni a mauthauseni emlékhely magyar emlékművét is. Jellemző azonban, hogy az MSZMP Titkársága csak akkor hagyta jóvá a Partizán Szövetség számára az igényelt összeget, amikor világossá vált számára, hogy egy, a más nemzetek emlékműivel összehasonlítható magyar emlékmű felállítását a mauthauseni emlékműparkban az adományozott pénzekből nem lehet megvalósítani. Így aztán a történeti emlékezettel kapcsolatos intézkedéseket nem csupán a napi politikai, hanem a külpolitikai megfontolások is befolyásolták.

Ezzel szemben Ausztriában már közvetlenül a háború után kialakult az a tudat, amely a magyar zsidó kényszermunkások meggyilkolását az utolsó háborús hónapokban összefüggésbe hozta az osztrák területtel. De a személyes érintettség, illetve „a családtagok vagy a szomszédság érintettsége” Ausztriában is akadályozta a nyilvános emlékezést. Gerhard Botz mindezt így

⁸⁷ MZSML, Lágerkeresztmetszet.

foglalja össze: „A rezsim működtetőiből és a közvetlen tettesekből álló társadalom 1945 előtt és után térben, szociális és történeti-mentális értelemben túlnyomóan változatlan maradt. Ennek térbeli és szociális közelsége, valamint a már a végfázisban is működő »kvázi-nyilvánosság« garantálta, hogy [osztrák területen a magyar zsidók meggyilkolására vonatkozó – *szerző megj.*] emlékezet elengedhetetlenül jelen maradt, ám ennek ellenére mégsem tudott áttörő jelentőséggel bírni”⁸⁸ Csak egy generációs változás tudta elindítani az emlékezetkultúrában azt a fordulatot, amely az 1990-es évektől sokrétű, tudományos, civil társadalmi és helyi szereplők diskurzusában nyilvánul meg.

Fordította: Benkő Margit

Felhasznált irodalom

Források

Archiv Mauthausen Memorial (AMM) V1/42/3.

Auspitz Ignác 1947. május 24–i keltezésű levele. MZSML, XXXIII–5–c, 1. doboz, 17. kötet.

A Budapesti Nemzeti Bizottság felhívása a magyar társadalomhoz – 1945. március 9., Budapest Főváros Levéltára (BFL), XVII.2. (Budapesti Nemzeti Bizottság iratai), 20. doboz, 38/2. kötet.

Egy önálló partizán szövetség felállítását szorgalmazó, szigorúan bizalmas javaslat. 1957. június 3., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), M–KS 288. F. 5/34. ö.e., 75. f.

Javaslat az MDP Titkársága számára, 1955. január 24. MNL OL M–KS 276. F. 54.cs. 352.ö.e., 78. f.

Javaslat a titkárságnak. 1963. április 2., MNL OL, M–KS–288. F. 7/163. ö.e., 8. f.

Jelentés a „Bűncselekmény–bizottság“ munkájáról. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL), 274/15, 19, Bl. 23.

⁸⁸ Botz, 2010.

- Jelentés a Titkárságnak egy Mauthausenben felállítandó emlékmű terveiről. 1958. december 4. , MNL OL M–KS–288. F. 7/39. ö.e. (1958.12.11.), 62. f.
- A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság követségi titkárának levele a Belügyminisztériumnak 1962. február 5–én., AMM V/1/103.
- A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság követségi titkárának levele a Belügyminisztériumnak 1962. március 2–án., AMM V/1/103.
- Kammerstätter, Peter: Der Todesmarsch ungarischer Juden vom KZ–Mauthausen nach Gunskirchen, April 1945. Képekkel ellátott anyaggyűjtemény. Kiadatlan. Linz 1971. Beilage 6.
- Könyvelési jelentés a Zsidó Világkongresszusról és a Jewish Agency for Palestine–ról, é.n. (1946. augusztus), MZSML, XXXIII–3, 1. doboz.
- Landesgericht Wien (LG Wien) Vg 2b Vr 564/45 („1. Engerau-per“ Rudolf Kronberger és társai ellen)
- LG Wien Vg 1a Vr 4001/48 („2. Engerau-per“ Josef Entenfellner és társai ellen)
- LG Wien Vg 1c Vr 3015/45 („3. Engerau-per“ Edmund Kratky és társai ellen)
- LG Wien Vg 8e Vr 299/55 („4. Engerau-per“ Gustav Terzer és társai ellen)
- LG Wien Vg 1 Vr 99/53 („5. Engerau-per“ Heinrich Trinko ellen)
- LG Wien Vg 1a Vr 194/53 („6. Engerau-per“ Peter Acher ellen).
- Az MSZMP Titkárságának jegyzőkönyve – 1958. december 11., MNL OL M–KS–288. F. 7/39. ö.e, 7. f.
- Az MSZMP Titkárságának jegyzőkönyve – 1960. július 26., MNL OL, M–KS–288. F. 7/85. ö.e., 41. f.
- Az MSZMP Titkárságának jegyzőkönyve – 1960. július 26., MNL OL, M–KS–288. F. 7/85. ö.e., 5. f.
- A nácizmus magyarországi üldözötteinek érdekképviselőte felhívása: „Emlékmű a 30.000 magyar mauthauseni mártír tiszteletére“ – 1958. MZSML XX–K.

Tervleírás a mauthauseni magyar emlékműhöz. é.n. (valószínűleg 1962), AMM V/1/103.

Terv 1975. május 3., Magyar Nemzeti Múzeum (MNM), Történeti Adattár 8440–2002.

A Zsidó Világkongresszus összefoglaló jelentését az 1946. március és 1947. március közötti időszakról, MZSML, XXXIII–3, 1. doboz

Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML), XXXIII–3, 1. doboz.

Az 1946. május 17-i jelentés, MZSML, I 6/1.

Yad Vashem Bulletin No.1. 1957. április. Online 1.:
http://www.simon-wiesenthal-archiv.at/02_dokuzentrum/01_geschichte/img/YadVashemBulletin.pdf

Feldolgozások

Achenbach, Michael – Szorger, Dieter: *Der Einsatz ungarischer Juden am Südostwall im Abschnitt Niederdonau 1944/45*. Diplomarbeit, Wien: Universität Wien, 1996.

Bács Pál visszaemlékezése az 1944–1945. évi kényszermunkára és a mauthauseni deportálásra. Szerk., jegyzetek: Szita Szabolcs, Budapest: Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, 1998.

Beer, Siegfried: Aspekte der britischen Militärgerichtsbarkeit in Österreich 1945–1950. In: Kuretsidis–Haider, Claudia–Garscha, Winfried (Hrsg.): *Keine „Abrechnung“*. NS–Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945., Leipzig–Wien: Walter de Gruyter, 1998. 54–65.

Bernt-Koppensteiner, Ines (Hrsg.): *Nirgendwohin. Todesmärsche durch Oberösterreich 1945. eine Spurensuche in die Zukunft*. Steyr: Ennsthaler Verlag, 2015.

Botz, Gerhard: Österreich und die NS–Vergangenheit. Verdrängung, Pflichterfüllung, Geschichtsklitterung. In: Diner, Dan (Hrsg.): *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1987. 141–152.

REGIO 27. évf. (2019) 1. szám 185–221.

- Botz, Gerhard – Halbmayr, Brigitte – Amesberger, Helga: „Zeitzeugen– und Zeitzeuginnenprojekt Mauthausen“ („Mauthausen Survivors Documentation Project“ – MSDP). Genese, Projektstruktur und erste Ergebnisse. In: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (Hrsg.): *Jahrbuch 2004. Schwerpunkt Mauthausen*: Münster: LIT, 2004. 30–67.
- Botz, Gerhard: Beschweigen und Erinnerung des Nationalsozialismus am Beispiel der Verfolgung ungarischer Juden und Jüdinnen in Österreich 1944/45. In: Majoros, István – Maruzsa, Zoltán – Rathkolb, Oliver (Hrsg.): *Österreich und Ungarn im Kalten Krieg*. Wien – Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék–Universität Wien, Institut für Zeitgeschichte, 2010. 11–42.
- Cesarani, David Eric J. – Sundquist, Eric J.: *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*. London – New York: Routledge, 2012.
- Diner, Hasia, R.: *We remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945–1962*. New York – London: NYU Press, 2009.
- Fath–Gottinger, Doris: *Die ungarischen Juden auf ihrem Todesmarsch in das KZ–Gunskirchen*. Dissertation, Linz: Universität Linz, 2004.
- Freund, Florian: Gunskirchen. In Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hrsg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 4: Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück. München: C.H. Beck, 2006.
- Freund, Florian – Perz, Bertrand: Mauthausen – Stammlager. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hrsg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 4: Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück, München: C.H.Beck, 2006.
- Friedländer, Saul: Eine integrierte Geschichte des Holocaust. In: Friedländer, Saul: *Nachdenken über den Holocaust*. München: C.H. Beck, 2007. 154–167.

- Fiederer, Helmut: Dokumentation der oberösterreichischen Gedenkstätten für KZ–Opfer. In Haider, Siegfried – Marckhgott, Gerhart (red.): *Oberösterreichische Gedenkstätten für KZ–Opfer*. Linz: Oberöstrerr. Landesarchiv, 2001.
- Fritz, Regina – Prenninger Alexander – Botz, Gerhard: Mauthausen überleben und erinnern. Ein Bericht aus dem „Mauthausen Survivors Research Project“ (MSRP). In: *Jahresbericht der KZ–Gedenkstätte Mauthausen / Mauthausen Memorial*, 2009. 39–48.
- Fritz, Regina: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen: Wallstein, 2012.
- Fritz, Regina: „Wenn dieser Krieg vorbei ist, warten unermessliche Aufgaben“. Heimkehr und Rückholung der ungarischen jüdischen Deportierten“. In: Hansen, Imke – Heitzer, Enrico – Nowak, Katarzyna (Hrsg.): *Neue Perspektiven auf die Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Berlin: Metropol–Verlag, 2014. 106–128.
- Fritz, Regina: Daily Life and Survival in Mauthausen in the final stage of the war: The Hungarian Jews. *Dapim – Studies on the Holocaust*, 2015. 29. 3. sz. 222–239.
- Fritz, Regina: Eine frühe Dokumentation des Holocaust in Ungarn. Die „Untersuchungskommission zur Erforschung und Bekanntmachung der von den Nationalsozialisten und Pfeilkreuzlern verübten Verbrechen“ (1945). *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Band 14, Heft 2, 2017. 352–368.
- Frojimovics, Kinga – Kovács, Éva: Jews in a ‘Judenrein’ City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna (1944–1945). *Hungarian Historical Review*, 2015. 43, 705–736.
- Fritz, Regina – Rásky, Béla – Kovács, Éva: *Als der Holocaust noch keinen Namen hatte. Zur frühen Aufarbeitung des NS–Massenmords an Jüdinnen und Juden*. Wien: new academic press, 2016.
- Halbrainer, Heimo (Hrsg.): *Todesmarsch Eisenstraße 1945: Terror, Handlungsspielräume, Erinnerung: menschliches Handeln unter Zwangsbedingungen*. Graz: CLIO Verein f. Geschichts– & Bildungsarbeit, 2005.

- Hollander, Eugene: *From the Hell of the Holocaust*. New York: Ktav, 2000.
- Holpfer, Eva: *Der Umgang der burgenländischen Nachkriegsgesellschaft mit NS-Verbrechen bis 1955: am Beispiel der wegen der Massaker von Deutschschützen und Rechnitz geführten Volksgerichtsprozesse*. Diplomarbeit, Wien: Universität Wien, 1998.
- Holzinger, Gregor (Red.): *Das Drama Südostwall am Beispiel Rechnitz: Daten Taten, Fakten, Folgen*. Eisenstadt: Burgenländischen Landesregierung, 2009.
- Horváth Rita: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997. 475–496.
- Horváth, Rita: Jews in Hungary after the Holocaust. The National Relief Committee for Deportees, 1945–1950. *The Journal of Israeli History*, 1998. 2. 69–91.
- Horváth, Rita: A Jewish Historical Commission in Budapest: The Place of the National Relief Committee for Deportees in Hungary [DEGOB] Among the Other Large-Scale Historical-Memorial Projects of She'erit Hapletah After the Holocaust (1945–1948). In: Bankier, David – Michmann, Dan (eds.): *Holocaust Historiography in Context. Emergence, Challenges, Polemics & Achievements*. Jerusalem: Berghahn, 2008.
- Jechezékel, Hárfenezs: *A poklok pokla. Lágernapló 1944–1945. Auschwitz, Gosen, Riedeltau, Mauthausen, Ebensee*. Budapest: Pesti Szalon, 1994.
- Jelinek, Elfriede: *Drei Theaterstücke. Die Kontrakte des Kaufmanns. Rechnitz (Der Würgeengel). Über Tiere*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch, 2009.
- Jockusch, Laura: *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2012.
- Das Konzentrationslager Mauthausen 1938–1945. Katalog zur Ausstellung in der KZ-Gedenkstätte Mauthausen*. Wien: new academic press, 2013.

- Kovács Éva. Határmítoszok és helyi identitásnarratívák az osztrák-magyar határ mentén. *Replika* 47-48. 2002 június. 143–156.
- Kovács Éva: Ártatlan tettesek – néma közösségek. 2000 6, 2008, <http://ketezer.hu/2008/06/artatlan-tettesek-nema-kozossegek>.
- Kovács, Éva: Die Erfahrungen ungarischer Zwangs- und Sklavenarbeiter, in: von Plato, Alexander – Leh, Almut – Thonfeld, Christoph (Hrsg.): *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*. Wien: Böhlau, 2008. 113–125.
- Krenn, Markus: *Der Todesmarsch ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen durch das oberösterreichische Ennstal ins KZ Mauthausen im Frühjahr 1945*. Diplomarbeit, Wien: Universität Wien, 2013.
- Kuretsidis-Haider, Claudia: *Verbrechen an ungarisch-jüdischen Zwangsarbeitern vor Gericht. Die Engerau-Prozesse vor dem Hintergrund der justiziellen "Vergangenheitsbewältigung" in Österreich (1945–1955)*. PhD Diss., Wien, 2003.
- Kuretsidis-Haider, Claudia: Die strafrechtliche Verfolgung von NS-Verbrechen durch die österreichische Justiz. In Finger, Jürgen – Keller, Sven – Wirsching, Andreas: *Vom Recht zur Geschichte. Akten aus NS-Prozessen als Quellen der Zeitgeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2009. 74–83.
- Kuretsidis-Haider, Claudia: Die Rezeption von NS-Prozessen in Österreich durch Medien, Politik und Gesellschaft im ersten Nachkriegsjahrzehnt. In: Jörg Osterloh – Clemens Vollnhals (Hrsg.): *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011.
- Laczó Ferenc: 'I could hardly wait to get out of this camp even though I knew it would only get worse until liberation came.' On Hungarian Jewish Accounts of the Buchenwald Concentration Camp 1945–46. *Hungarian Historical Review*, 2013. 3. 605–638.

- Lappin, Eleonore: Die Ahndung von NS-Gewaltverbrechen im Zuge der Todesmärsche ungarischer Juden durch die Steiermark. In Kuretsidis-Haider, Claudia – Garscha, Winfried (Hrsg.): *Keine „Abrechnung“: NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*. Leipzig – Wien: Akademische Verlagsanstalt, 1998. 32–53.
- Lappin, Eleonore: Opfer als Zeugen in Gerichtsverfahren wegen nationalsozialistischer Gewaltverbrechen: Ein unterbliebener Opfer-Täter-Diskurs. In Diendorfer, Gertraud – Jagschitz, Gerhard – Rathkolb, Oliver (Hrsg.): *Zeitgeschichte im Wandel. 3. Österreichische Zeitgeschichtstage 1997*. Innsbruck – Wien: Studien, 1998.
- Lappin-Eppel, Eleonore: *Ungarisch-jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeitseinsatz – Todesmärsche – Folgen*. Münster – Hamburg – Berlin – London: LIT, 2010.
- Manoschek, Walter (Hrsg.): *Der Fall Rechnitz: Das Massaker an Juden im März 1945*. Wien: Braumüller, 2009.
- Walter Manoschek: „Dann bin ich ja ein Mörder!“. *Adolf Storms und das Massaker an Juden in Deutsch Schützen*. Göttingen: Wallstein, 2015.
- Maršálek, Hans: *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen*. Dokumentation. Wien: Edition Mauthausen 2006⁴.
- Millok Sándor: *A kínok útja. Budapesttől Mauthausenig. Élményregény*. Budapest: Müller, 1945.
- Moser, Lisa-Carina: *Erinnerung an das Durchgangslager Strasshof: ein Beitrag zur „Oral History“ anhand lebensgeschichtlicher Interviews von ungarisch-jüdischer Frauen und Männern*. Diplomarbeit, Wien: Universität Wien, 2012.
- Murányi Gábor: Hallottam, amikor azt válaszolta: „Alles ins Gas!“ A Deportáltakat Gondozó Bizottság jegyzőkönyvei 1945-ből. *Phralipe*, 1990, 11–12.
- Nádass József: *Nehéz leltár*. 2. kötet. Budapest: Szépirodalmi, 1963.
- Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz-i krematóriumban*. Budapest: Magvető, 2004.

- Parragi György: *Mauthausen*. Budapest: Keresztes, 1945.
- Perz, Bertrand: *Die KZ-Gedenkstätte Mauthausen 1945 bis zur Gegenwart*. Innsbruck – Wien – Bozen: Studien, 2006.
- Perz, Bertrand: *Verwaltete Gewalt. Der Tätigkeitsbericht des Verwaltungsführers im Konzentrationslager Mauthausen 1941 bis 1944*. Wien: Bundesanstalt KZ-Gedenkstätte Mauthausen, 2013.
- Péter Ferenc: *Az Angyalföldtől a Szentföldig*. Nahariya: Nahariai Magyarul Beszélők Klubja, 1997.
- Alexander Prenninger: *Das letzte Lager. Evakuierungstransporte in der Endphase des KZ-Komplexes Mauthausen*. Dissertation, Universität Wien, 2017.
- Rabl, Chistian: *Mauthausen vor Gericht. Nachkriegsprozesse im internationalen Vergleich*. Wien: new academic press, 2019
- Romay, Andrew: De profundis: Memoir of an Inmate at Mauthausen Concentration Camp, March–May 1945. *Austrian History Yearbook*, 1996. 27. 303–311.
- Schmid, Hildegard – Dobrowolskij, Nikolai: Fotografie, Kunst, die einem Kollektiv entspricht In *Der internationale Denkmalhain in der KZ-Gedenkstätte Mauthausen*. Kranebitter, Andreas (Hrsg.), Wien: new academic press, 2007. 92–99.
- Steiner, Lisa: *Das Massaker am Präbichl im April 1945: Geschehen – Aufarbeitung – Erinnerung*. Bachelorarbeit, Graz: Pädagogische Hochschule, 2013.
- Strassl, Harald – Vosko, Wolfgang: *Das Schicksal ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter am Beispiel der Massenverbrechen bei Rechnitz und Deutsch Schützen*. Diplomarbeit, Wien: Universität Wien, 1999.
- Suchy, Irene: *Strasshof an der Nordbahn. Die NS-Geschichte eines Ortes und ihre Aufarbeitung*. Wien: Metroverlag, 2012.
- Szász Anna Lujza – Júlia Vajda, *Mindig van éhség – Pillanatképek Mauthausen felszabadulásáról*, Budapest: ELTE Eötvös kiadó, 2012.

- Szita Szabolcs: *Holocaust az Alpok előtt 1944–1945*. MSZMP Győr–Sopron megyei Bizottsága: Győr, 1983.
- Szita Szabolcs: *Utak a pokolból*. Metalon: Sopron, 1991.
- Szita Szabolcs: *Magyarok az SS ausztriai Lägerbirodalmában*. Budapest: Magyarországi Zsidó Kulturális Örökség Közalapítvány, 2000.
- Szita Szabolcs: Ebensee. Magyar deportáltak Mauthausen altáborában. *Századok*, 2000. 3. sz. 681–700.
- Szücs Ladislaus: *Zählappell. Als Arzt im Konzentrationslager*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch-Verlag, 2000.
- Uhl, Heidemarie: Vom Opfermythos zur Mitverantwortungsthese. Transformationen des „österreichischen Gedächtnisses“. In Flacke, Monika (Hrsg.): *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen*. Mainz – Berlin: Deutsches Historisches Museum, 2004. 481–508.
- Uslu–Pauer, Susanne: Strafrechtliche Verfolgung von NS–Verbrechen an ungarischen–jüdischen Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter während der Todesmärsche in Niederösterreich. In: Lappin Eleonore – Uslu–Pauer Susanne – Wieninger, Manfred: *Ungarisch–jüdische Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter in Niederösterreich 1944/45*. Niederösterreichischen Institut für Landeskunde: St. Pölten, 2006. (Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 45, NÖ Schriften Wissenschaft 167.)
- Wartlik, Helmut M.: *Das Arbeitslager für ungarische Juden in Engerau (2. Dezember 1944–29. März 1945) im Rahmen des Südostwallbaues aus der Perspektive der Prozesse vor dem Volksgericht Wien 1945–1955*. Diplomarbeit, Wien: Universität Wien, 2008.
- Weinke, Annette: „Alliiertes Angriff auf die nationale Souveränität“? Die Strafverfolgung von Kriegs– und NS–Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich. In Frei, Norbert (Hrsg.): *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutsche Kriegsverbrechen in Europa nach dem Zweite Weltkrieg*. Göttingen: Wallstein, 2006. 37–93.

Young, James E.: Zwischen Geschichte und Erinnerung. Über die Wiedereinführung der Stimme der Erinnerung in die historische Erzählung. In Welzer, Harald (Hrsg.): *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. Hamburg: Hamburger Edition, HIS Verlag, 2001. 41–62.